

PAWEŁ STAROSTA
ANDRZEJ PILICHOWSKI
Uniwersytet Łódzki

JAN SZCZEPAŃSKI O KLASIE CHŁOPSKIEJ ORAZ PROBLEMACH WSI I ROLNICTWA

WSTĘP

Twórczość Jana Szczepańskiego obejmuje wiele zagadnień socjologicznych. Wśród wielu podejmowanych przez niego wątków, problematyka wiejska należy do ważniejszych. Zaznaczona jest ona wyraźnie w początkowej i końcowej fazie bogatej twórczości naukowej profesora. Zainteresowanie Jana Szczepańskiego wsią, rolnictwem i klasą chłopską ma wielorakie źródła. Po pierwsze, jako dziecko chłopskie stykał się z codziennymi problemami wsi i rolnictwa w okresie dzieciństwa i wczesnej młodości. Z domu rodzinnego wyniósł głęboki szacunek dla takich wartości chłopskich jak; rzetelność wykonywanej pracy oraz poczucie obowiązku i odpowiedzialności wobec innych. Wieś znał nie tylko z wyników analiz naukowych ale również z doświadczenia wypływającego z życia codziennego. Po drugie, w okresie międzywojennym w latach 1937–1939 pracował w Państwowym Instytucie Kultury Wsi w Warszawie, gdzie blisko współpracował z Józefem Chałasińskim w okresie przygotowywania do publikacji „Młodego Pokolenia Chłopów”. Wchodził w skład zespołu przygotowującego Chałasińskiemu, wypisy z pamiętników i redagującego pewne partie znanego dzieła. Po trzecie, praca doktorska napisana pod kierunkiem Floriana Znanieckiego i obroniona w 1939 na Uniwersytecie w Poznaniu jest ściśle związana z problematyką wiejską. Jej tytuł brzmiał „Pojęcie środowiska społecznego w socjologii wsi” (Lutyński, 1985; Nowakowski, 1985).

Po czwarte wreszcie, Szczepański utrzymywał bardzo ożywione kontakty z organizacjami wiejskimi zwłaszcza z Wiejskimi Uniwersytetami Ludowymi. Starał się przekazywać doświadczenia jakie wyniósł ze studiów organizacji ruchu ludowego w Danii jako stypendysta. Ponadto, Szczepański często publikował teksty publicystyczne na łamach wiejskich czasopism, prezentując

problemy typowo wiejskie i chłopskie. Od wczesnych lat kariery naukowej występował zatem w roli nauczyciela środowiska wiejskiego, który nigdy nie wyrzekł się swoich społecznych korzeni.

Pomimo wczesnych i silnych związków ze wsią przedwojenne prace profesora zaginęły w wojennej zawierusze. Po wojnie natomiast systematyczne studia Szczepańskiego nad klasą chłopską i przemianami wsi i rolnictwa pojawiają się stosunkowo późno. Można odnieść wrażenie, że istniał swoisty podział zainteresowań naukowych pomiędzy Józefem Chałasińskim – jednym z pierwszych uczniów Znanieckiego, a Janem Szczepańskim ostatnim polskim doktorantem Znanieckiego. O ile Chałasiński w swojej twórczości skoncentrował uwagę na wsi, klasie chłopskiej, kulturze i narodzie o tyle Szczepański, więcej uwagi poświęcał inteligencji, klasie robotniczej, problemom industrializacji, społecznym wzorom konsumpcji, metodologii i teorii socjologicznej. Ważniejsze publikacje Szczepańskiego nad wsią i chłopami pojawiają się zasadniczo po kryzysie przełomu lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych. W tym okresie powstają takie kluczowe prace jak: „Chłopi i kultura chłopska w społeczeństwie polskim” (1988), „Polskie losy” (1993) czy artykuł „Miejsce rolnictwa w procesie przebudowy” (1992 a). Wcześniej, w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych Szczepański opublikował jedynie krótkie eseje dotyczące problematyki wiejskiej, przedrukowane następnie w tomie „Odmiany czasu teraźniejszego” na początku lat siedemdziesiątych. Można zatem zaryzykować stwierdzenie, że powrót Szczepańskiego do problematyki chłopskiej i wiejskiej był następstwem konfrontacji ciągle nierozwiązanej i aktualnej w Polsce kwestii chłopskiej z przemianami makrostrukturalnymi, które pojawiły się na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych.

Wyzwania związane z narastającymi problemami społecznymi niejednokrotnie stanowiły inspirację dla teoretycznych rozważań profesora. Szczepański nie ograniczał się do uprawiania socjologii wyłącznie w ramach wąsko rozumianej spekulacji teoretycznej. Jak mało kto dostrzegał związki teorii socjologicznych z praktyką życia społecznego i starał się je wydobywać interpretując zachodzące przemiany społeczno-cywilizacyjne. Przemiany, które doskonale rozumiał, ale wobec których zachowywał emocjonalny i intelektualny dystans. Z pewnością asumpt do podjęcia problematyki wiejskiej i chłopskiej stanowiły również jego badania, rozwijane w latach siedemdziesiątych nad wzorami konsumpcji. Na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych ich realizacja zbiegła się z kryzysem gospodarczo-żywnościowym państwa socjalistycznego, przekształceniami w organizacji sił społecznych eksponujących znaczenie klasy robotniczej oraz sprzyjającej chłopstwu polityce elit władzy w latach osiemdziesiątych.

W niniejszym artykule próbujemy zrekonstruować poglądy Jana Szczepańskiego na istotę, funkcje i przyszłość klasy chłopskiej w zmieniającym się społeczeństwie polskim.

CHŁOPSTWO JAKO KLASA SPOŁECZNA

Pomimo różnorodnych opinii badaczy struktury co do trafności koncepcji klas społecznych Autor „Elementarnych Pojęć Socjologii” wyraźnie akceptował pogląd o ich istnieniu również w warunkach społeczeństwa socjalistycznego. Uważał, że chłopstwo jako kluczowy segment struktury społecznej należy rozpatrywać w ramach tej perspektywy teoretycznej. Co więcej, przyznawał, że ujęcie klasowe eksponujące odmienność interesów grupowych jest wysoce użyteczne dla wykorzystywania wiedzy socjologicznej w procesach decyzyjnych w skali makro. Pisał bowiem, „[...] dobrze studiować klasową naturę chłopstwa, bo tylko na podstawie wyraźnej klasowej diagnozy można kreować efektywną politykę wobec rolnictwa i rolników” [1988: 34].

Jednakże poglądy Szczepańskiego na istotę chłopstwa ulegały ewolucji wraz ze zmieniającą się sytuacją naszego społeczeństwa. W pracach opublikowanych przed przemianami 1989 roku przez chłopstwo lub dokładniej klasę chłopską Szczepański rozumiał grupę producentów żywności posiadających gospodarstwo rolne jako własność rodzinną i odpowiednie narzędzia produkcji. Ujmując klasę chłopską w perspektywie marksowskiej za główny jej wyróżnik podobnie jak Teodor Shanin (1973) i wielu innych uznawał „posiadanie narzędzi produkcji i własnego gospodarstwa” [1988: 34].

Podkreślał grupowy, a ściślej rodzinny charakter własności gospodarstwa rolnego, a zwłaszcza ziemi. „Ziemia należąca do gospodarstwa nie jest tylko własnością tego, kto ją uprawia ale jest własnością jego rodziny, także nie urodzonych jeszcze przyszłych pokoleń” [1988: 35].

Ziemia, zdaniem Szczepańskiego, pomimo przemian kulturowo-cywilizacyjnych nadal pozostaje dla chłopstwa wartością nie tylko ekonomiczną, ale również kulturową i w pewnym sensie polityczną. Dawała bowiem ekonomiczne podstawy niezależności i autonomii politycznej. Jednakże samo posiadanie ziemi w jakimkolwiek znaczeniu nie jest warunkiem wystarczającym wyróżnienia klasy chłopskiej.

Szczepański zwracał uwagę, że kolejnym czynnikiem wyróżniającym klasę chłopską jest wykorzystywanie ziemi w celu produkcji żywności. W tym znaczeniu chłop jest producentem żywności. Jednakże nie znajdujemy w pracach profesora jasnego stanowiska w kwestii kluczowej dla marksowskiego podejścia, mianowicie typu wykorzystywanej siły roboczej. Zgodnie z nim, chłopstwo eksploatuje głównie rodzinne zasoby ludzkie, a nie pracowników

najemnych. Z różnych kontekstów wynika, że do klasy chłopskiej Szczepański zaliczał głównie tych producentów żywności, którzy wykorzystywali zasoby siły roboczej głównie własnej rodziny. Jednakże obok pojęcia klasy chłopskiej pojawia się w wielu pracach pojęcie klasy rolników-przedsiębiorców oraz producentów żywności.

Innymi słowy innym czynnikiem rozstrzygającym o przynależności do chłopstwa obok własności rodzinnej są rodzinne zasoby siły roboczej. Szczepański odrzucał rozumienie chłopstwa jako producentów wytwarzających wyłącznie na własne potrzeby. Uznawał za naturalne powiązania tej klasy społecznej z rynkiem ponadlokalnym. Chłopstwo jest zatem rozumiane w perspektywie gospodarstwa rodzinnego w taki czy inny sposób powiązanego z systemem ekonomicznym całego kraju.

Szczepański nie zaliczał do klasy chłopskiej ani bezrolnych mieszkańców wsi, ani przedsiębiorców i użytkowników ziemi nie produkujących żywności, „...właściciel gospodarstwa rolnego, produkujący np. tylko kwiaty, nie jest chłopem, lecz przedsiębiorcą. Chłopem będzie wtedy, gdy będzie produkował żywność obok kwiatów” [1988: 35].

Ziemia jako podstawa gospodarowania i utrzymania powoduje, iż kolejną cechą charakterystyczną chłopstwa jest silna więź terytorialna i organizacja życia społecznego w ramach wspólnot lokalnych. Poprzez uczestnictwo w tych wspólnotach chłop uczestniczy w makrostrukturze społecznej jaką jest naród. Co więcej, chłopstwo jak podkreśla Szczepański jest we współczesnym społeczeństwie jedną z niewielu, jeśli nie jedyną klasą, poprzez którą ów związek narodu z terytorium realizuje się najpełniej.

Klasę chłopską, zdaniem Szczepańskiego, obok odrębności ekonomicznych wyróżnia również odrębność kulturowa. Istotną cechą tej kultury była twórczość przeznaczona na codzienny użytek. Kultura i sztuka ludowa były „w pewnym stopniu estetycznym wyrazem stosunku do ziemi [...] jakby apoteozą pracy chłopskiej, unaocznieniem i artystycznym wyrazem obyczajowym, magicznym czy religijnym stosunku do ziemi” [s. 64]. Znaczenie kultury i sztuki ludowej polegało również na tym, że były one składnikami więzi klasowej i lokalnej wytwarzającej określony wzór osobowy i nawet fizyczny członka danej klasy. „Wygląd zewnętrzny członka wspólnoty, zmuszał także do przestrzegania zasad moralnych, do przestrzegania obyczaju, do solidarności i pomocy wzajemnej, włączał także młode pokolenie w ciągłość kulturową wsi. Siła przetrwania wspólnot wiejskich polegała także na kulturalnej samowystarczalności, a raczej na kulturalnej samodzielności” [1988: 61].

Pomimo wyróżnienia cech wspólnych Szczepański dostrzegał różnorodność i kulturowo-ekonomiczną złożoność zmieniającej się w ciągu wieków

i stale obecnej klasy chłopskiej. W drugiej połowie dwudziestego wieku wyróżniał cztery subkategorie systemu klasowego chłopstwa; chłopów-rolników utrzymujących się wyłącznie z pracy we własnym gospodarstwie; chłopów robotników utrzymujących się zarówno z pracy we własnym gospodarstwie jak i z pracy w zakładzie przemysłowym; chłopów przedsiębiorców łączących uprawianie ziemi z prowadzeniem jakiegoś innego własnego biznesu oraz chłopów urzędników wykonujących „prace biurowe w różnych instytucjach” [1988: 38]. Największe znaczenie w strukturze społecznej społeczeństwa polskiego przypisywał chłopom rolnikom i chłopom robotnikom. Marginalne znaczenie odgrywali jego zdaniem chłopi-urzędnicy. Przeciwnie do ortodoksyjnych ujęć marksowskich chłopów rolników – rdzeń klasy chłopskiej – nie traktował Szczepański w kategoriach klasy w sobie czyli rozproszonej przestrzennie i nieświadomej wspólnego interesu zbiorowości społecznej charakteryzującej się pewnymi istotnymi podobieństwami. Jego zdaniem „Przewyciężona została izolacja gospodarstw chłopskich i izolacja wsi. Środki masowego przekazu zapewniają obieg informacji, powstały masowe i silne organizacje chłopskie artykułujące ich interesy...” [1988: 39–40].

Socjalizm w Polsce – zauważa Szczepański – nie dokonał rozwarstwienia klasy chłopskiej na kułaków, średniaków i biedniaków, gdyż przeszkodziły w tym zasoby wolnej ziemi na zachodzie i północy kraju oraz intensywna industrializacja, która doprowadziła do powstania kategorii chłopów-robotników. Zarazem „Siła klasy chłopskiej wobec władzy socjalistycznej tkwiła w zdolności i możności chłopów do wycofania się w samowystarczalność tzn. ograniczenia produkcji do zakresu przeznaczonego tylko do zaspokojenia potrzeb własnej rodziny, a także ograniczenia konsumpcji produktów przemysłowych”. Natomiast „W latach 70. polityka partii zmieniła się na tyle, że można było, pod hasłem podnoszenia produkcji, organizować wyspecjalizowane gospodarstwa, co otworzyło drogę do powstania większych gospodarstw typu farmerskiego. W ten sposób przyśpieszony został proces przechodzenia od chłopca do rolnika nie przewidywany w żadnym modelu społeczeństwa socjalistycznego” [Szczepański 1993: 47–48]. Równolegle podejmowano kolejne próby stworzenia socjalistycznego rolnictwa, chcąc uspołecznić ziemię i włączyć rolnictwo do systemu gospodarki planowej państwa. Ponieważ jednak ziemi uspołecznić się nie dało pozostawiono ją „... w rękach rolników indywidualnych, przy równoczesnym sterowaniu ich decyzjami produkcyjnymi poprzez ceny, podatki, kontraktację, nagrody, konkursy itp. Ta polityka stopniowo wciągała chłopów w system organizacji socjalistycznych, zdejmowała z nich troskę o sprzedaż plonów, o dostawy nawozów, ziarna siewnego, dostawy maszyn itp., gdyż te sprawy załatwiały instytucje pań-

stwowe” [Szczepański, 1993: 47]. Jak ocenia Jan Szczepański – „W realnym socjalizmie, zwłaszcza w jego ostatnich latach rolnicy i wieś czuli się bardzo ważni i potrzebni ze względu na stałe braki żywnościowe i marzeniem wypowiedzianym często w prasie była samodzielność w wyżywieniu narodu, eliminacja importu żywności” [Szczepański, 1993: 100]. „Kłopoty i konflikty z chłopami, które powstały już za rządów Mazowieckiego, wynikały także z socjalistycznego charakteru państwa” [Szczepański, 1993: 47]. Profesor analizuje zarówno skutki wywołane „przez realny socjalizm w sferze psychologii i socjologii, czyli zjawisk psychospołecznych ze szczególnym zwróceniem uwagi na wpływ wywierany przez nadbudowę społeczeństwa budującego nowy ustrój.” jak również „... znaczące dziedzictwo w sferze infrastruktury, bazy materialnej...” [Szczepański, 1993: 63].

Jednakże na początku lat dziewięćdziesiątych dostrzegając oddzielanie się rolnictwa jako działu gospodarki narodowej od związków rodziny rolnika i klasy chłopskiej, zanikanie gospodarstw rodzinnych, Szczepański zwraca uwagę na ewolucję funkcjonalnego znaczenia pojęcia chłop w społeczeństwie polskim. Jego zdaniem „Nazwa chłop staje się raczej kategorią polityczną i oznacza grupy prowadzące działalność polityczną, a nie prowadzących gospodarstwa rolne” [1992: 100]. W tym stwierdzeniu, jak się wydaje, Szczepański zwraca uwagę na zjawisko powstawania nowych ruchów chłopskich, odwołujących się do populizmu. Pomimo tych zastrzeżeń i pewnej ewolucji poglądów wydaje się, że w sensie teoretycznym chłopstwo traktował zgodnie z sugestiami wyłożonymi w latach osiemdziesiątych.

ROLA CHŁOPSTWA W SPOŁECZEŃSTWIE POLSKIM

Chłopstwo jako całość odgrywało, zdaniem Szczepańskiego, szczególną rolę w dziejach społeczeństwa polskiego. W naszej tysiącletniej historii klasa chłopska występuje bowiem nieprzerwanie, zapewniając istotne elementy tożsamości kulturowej całego narodu. Jednakże jak podkreśla Szczepański „jej rzeczywista rola w tworzeniu polskich dziejów nie odpowiada ani jej liczebności, ani rzeczywistej roli twórcy wartości materialnych. Uważano ją raczej za mierzwę historii, i nie chłopcy byli aktywną siłą piszącą polską historię, tylko ta historia była częściej wypisana na ich grzbietach” [1988: 37]. Tak więc zdaniem Szczepańskiego, klasa która dała największe podstawy ciągłości narodowej systematycznie była z różnych powodów marginalizowana przez własne społeczeństwo, a zwłaszcza przez ideologie elit rządzących. Podobnie jak niegdyś Chałasiński, który ostro polemizował z wizją narodu polskiego konstytuowanego wyłącznie przez wartości klas wyższych, a zwłaszcza szlachty i ziemiaństwa, tak również Szczepański starał się demitologizować

wizję społeczeństwa polskiego utworzonego po II Wojnie Światowej jako społeczeństwa o dominującej roli klasy robotniczej. Już w 1966 roku pisał „Chłopów zawsze uważano raczej [...] za sojuszników klas rewolucyjnych i dominujących, jako niezbędne podłoże z którego wyrastają możliwości postępu, lecz nie jako aktywną siłę społeczną. Tymczasem uważne spojrzenie na rozwój społeczno-gospodarczy Polski w toku minionych dwudziestu lat pozwala dostrzec dość nieoczekiwane aspekty roli odegranej przez chłopów” [1973: 203]. Zdaniem Szczepańskiego, po II Wojnie Światowej tylko dwie klasy: chłopstwo i klasa robotnicza „zachowały swoją strukturę i liczebność”. Jednakże wobec niedorozwoju przemysłu klasa robotnicza okazała się nie tylko mniej liczna ale i słabiej przygotowana do wielkich przemian społecznych. W tej sytuacji właśnie chłopstwo stało się podstawowym rezerwuarem sił społecznych w dobie socjalistycznej transformacji. Znaczenie chłopstwa dla powojennej przebudowy polegało zatem po pierwsze, na przepływie ludności chłopskiej do innych klas społecznych, zwłaszcza klasy robotniczej i inteligencji. Dzięki temu obok intensywnego procesu urbanizacji wsi o czym pisano powszechnie, Szczepański zidentyfikował też paralelny proces rustyfikacji polskich miast, klasy robotniczej i inteligencji. Rustyfikacja dokonywała się nie tylko poprzez przenoszenie kulturowych wzorów wsi do miasta dzięki podnoszeniu wykształcenia i migrację młodzieży wiejskiej ale również poprzez inkorporacje wielu wsi w administracyjne granice struktur miejskich.

Bez wątpienia, Jan Szczepański był jednym z pierwszych socjologów zwracających uwagę na konsekwencje niedopasowania dziedziczonego w procesie socjalizacji kulturowego wzoru osobowości z polityczno-organizacyjnymi wymogami makrostruktury społecznej.

Swoisty wkład chłopstwa w rozwój społeczeństwa powojennego wyrażał się nie tylko w aspekcie demograficznym ale również w finansowej i gospodarczej polityce państwa. Chłopi w dużej mierze wspierali finansowo procesy urbanizacji i industrializacji. Przymusowe kontyngenty żywności, brak emerytur do lat siedemdziesiątych oraz bezpłatnej opieki zdrowotnej są tego najlepszym i jedynie drobnym przykładem. Niskie koszty utrzymania w mieście i możliwość korzystania z wielu świadczeń społecznych i przywilejów było możliwe dzięki eksploatacji ludności chłopskiej.

Chłopi byli również tą częścią społeczeństwa, która niejednokrotnie poprzez stosowanie biernego oporu działała hamująco na wdrażanie radykalnych rozwiązań polityczno-społecznych. Ich nieomal rodzinny związek z klasą robotniczą był podłożem dla wielu przesilen politycznych i zaprzestania eksperymentów ideologicznych w postaci chociażby totalnej kolektywizacji.

Istotną rolą chłopstwa, jak pisał Szczepański, jest wierność zasadom pracowitości i związku moralności chłopskiej z pracą. Wyrabia to poczucie obowiązkowości i odpowiedzialności za wykonane zadania. Chłopi zdaniem Szczepańskiego stanowili społeczną bazę przekształceń społeczeństwa polskiego w XX wieku, chociaż rzadko bywali głównymi aktorami tych wydarzeń. Jednakże wydarzenia z lat 1980–1982 sugerują, że „Ruch społeczno-polityczny, który ogarnął wtedy klasę chłopską nie wyraził się tylko w organizowanych protestach, zajmowaniu gmachów w miastach, lecz także w dążeniach do odnowienia ZSL, do reorganizacji rolnictwa, a przede wszystkim do uzyskania dla chłopów pozycji społecznej odpowiadającej ich rzeczywistej ważności w życiu społeczeństwa” [1988: 66]. Innymi słowy lata osiemdziesiąte rodziły w przekonaniu Szczepańskiego szansę do poszerzenia podmiotowości klasy chłopskiej. Szansa pojawiała się wraz z kryzysem państwa, a zwłaszcza kryzysem żywnościowym. Dawał on chłopom nowe możliwości samostanowienia. Warto jednak odnotować, że perspektywę tej odnowy dostrzegał Szczepański głównie w ramach istniejącego systemu społeczno-politycznego, chociaż brał też pod uwagę możliwość zmiany radykalnej a pytanie „co po socjalizmie?” nie zaliczał do retorycznych. Szansę klasy chłopskiej wiązał z kryzysem żywnościowym, z niewydolnością polskiego przemysłu i ułomnością polskich elit politycznych generujących cykliczne kryzysy sprawowania władzy. Na początku lat osiemdziesiątych włączając się w nurt dyskusji nad przyszłością chłopstwa, Profesor zdecydowanie odrzucał możliwość przejścia chłopstwa i rolnictwa polskiego na drogę rozwoju rolnictwa farmerskiego jak też skrajnie uspołecznionego, odradzał też wdrażanie jakichkolwiek ideologicznych rozwiązań. Był zdecydowanym zwolennikiem rozwoju rolnictwa rodzinnego. Pełne uspołecznienie jest niemożliwe zdaniem Szczepańskiego z powodów czysto ekonomicznych. Prowadziłoby to do dalszej dezorganizacji pracy i pogłębiającego się kryzysu żywnościowego. Farmeryzacja natomiast nie była możliwa w latach osiemdziesiątych z powodów politycznych. W tamtych czasach, groziłoby to nadmiernym rozwarstwieniem wsi i prowadziło do kolejnych konfliktów w ramach społeczeństwa wiejskiego. Szczepański wskazywał zatem drogę, która wydawała się najmniej radykalna. W latach późniejszych, zwłaszcza na początku lat dziewięćdziesiątych, coraz wyraźniej dostrzegał możliwość odrodzenia się wysokoprodukcyjnych gospodarstw farmerskich. Zarysowując własną perspektywę ewolucji klasy chłopskiej i rolnictwa w Polsce Autor większe znaczenie przypisuje czynnikom wewnętrznym aniżeli zewnętrznym. Zdaniem Szczepańskiego podstawowe zadanie chłopstwa polega na „odzyskaniu inicjatywy w sprawach dotyczących ich gospodarstw, wyzwolenie się ze stylu pracy narzuconej przez

administracje rolniczą”, „najpierw trzeba postawić na nogi gospodarstwa rodzinne, stworzyć w nich podstawy do efektywnej pracy, wyjść z kryzysu i na podstawie takich gospodarstw zdolnych do produkcji i do operacji reformatorskich dopiero tworzyć ewentualne modele przyszłości [1988: 9]. Szczepański zwracał uwagę na zróżnicowanie interesów różnych segmentów struktury wiejskiego społeczeństwa polskiego i w tym kontekście starał się argumentować, że los klasy chłopskiej zależy głównie od niej samej. „Dzisiaj chłop musi swoich interesów pilnować sam, a sojuszników ma tam, gdzie może się przychylnie do realizacji interesów tych potencjalnych sojuszników. Robotnicy, inteligencja kler mogą pomagać chłopom w takim zakresie, w jakim jest to w ich interesie. Im wcześniej chłopci rozumieją, że liczyć mogą przede wszystkim na siebie, tym lepiej dla rolnictwa i całego naszego społeczeństwa” [1988: 13].

CZYNNIKI OKREŚLAJĄCE TRWAŁOŚĆ KLASY CHŁOPSKIEJ W POLSCE PO PRZEMIANACH USTROJOWYCH

Jakie działania powinny być podjęte przez samych chłopów aby przetrwać i osiągnąć sukces w zmieniającym się społeczeństwie? Według Jana Szczepańskiego kluczową rolą chłopów pozostaje przede wszystkim rola producentów żywności. W związku z tym przetrwanie chłopstwa wiązało ze spełnieniem zespołu warunków umożliwiających skuteczną realizację tej właśnie roli społecznej. Tradycyjne gospodarstwa powinny zatem ewoluować bądź to w kierunku samodzielnego tworzenia przedsiębiorstw bądź to w kierunku włączania się w system dużych przedsiębiorstw rolnych już istniejących. Szczepański nie wykluczał ani stopniowej farmeryzacji, ani też swoistych form współdziałania pomiędzy gospodarstwami chłopskimi w celu pogłębiania specjalizacji w produkcji i osiągania satysfakcjonującego zysku. Był jednak przekonany, że dotychczasowe rozdrobnione i nieskoordynowane w swej działalności quasi tradycyjne gospodarstwa chłopskie nie mają większej szansy przetrwania w zmieniającym się systemie gospodarczym. Rekompozycja struktury agrarnej związana z jej przystosowaniem do wymogów skutecznej produkcji powinna być zatem podstawowym warunkiem dalszej egzystencji klasy chłopskiej. Struktura agrarna powinna być lepiej przystosowana do typu produkcji rolnej. Wielkości gospodarstwa nie traktował Szczepański jako wartości samej w sobie, ale jeden z elementów umożliwiających skuteczną rywalizację na rynku konsumenta. Spółdzielczość mogłaby odegrać tu bardzo istotną rolę.

Warunkiem drugim, jest nabycie przez członków klasy chłopskiej odpowiednich umiejętności umożliwiających skuteczne wypełnianie roli producenta

żywności. „Produkowanie żywności wymaga wiedzy i umiejętności” (s. 16). Zdaniem Szczepińskiego cztery zakresy wiedzy są konieczne dla efektywnego prowadzenia gospodarstwa. Jest to przede wszystkim wiedza z zakresu nauk biologicznych, wiedza techniczna związana z funkcjonowaniem środków i narzędzi produkcji, wiedza ekonomiczna dotycząca „rynku, cen produktów własnych, cen maszyn i środków produkcji dalej – umiejętności kalkulacji kosztów własnych i kalkulacji kosztów wkładu pracy rodziny” [1988: 16] oraz wiedza z zakresu stosunków społecznych politycznych i ustrojowych. Profesor zwracał uwagę zwłaszcza na niski poziom znajomości prawa wśród przedstawicieli klasy chłopskiej. Według niego „wiedza polityczno-administracyjno-społeczna może w niektórych czasach stać się najważniejszą we współwyznaczaniu zachowań produkcyjnych chłopów” [1988: 18]. Tak jak niegdyś Chałasiński, Szczepiński podstawowe źródło poprawy sytuacji klasy chłopskiej widzi zatem w podnoszeniu umiejętności i kwalifikacji zawodowych rolników. Wyrażał ubolewanie, że wśród ogółu uczących się w szkołach zawodowych na początku lat osiemdziesiątych, jedynie 13% stanowili uczniowie Zawodowych Szkół Rolniczych.

Warunkiem trzecim jest silna samoorganizacja i koncentracja polityczna klasy chłopskiej wokół programu partii politycznej zdolnej przekonać inne klasy do określonej wizji rolnictwa i gospodarki żywnościowej. Zarówno przedwojenna historia jak i dzieje najnowsze wskazują na silne rozbitcie polityczno-organizacyjne chłopstwa. Szczepiński wskazywał na nikłą reprezentację klasy chłopskiej w parlamencie po przemianach politycznych. Podkreślał, że „reprezentacja polityczna rolników była w 1991 roku słabsza niż ZSL w PRL” [1992: 69]. Zwracał uwagę, że „Program polityczny i społeczno-gospodarczy PSL jest bardzo ogólną deklaracją zasad, która z trudem może być uznana za cel dla całego narodu, mimo wyliczenia wysokich wartości ludzkich i narodowych jako idei kierowniczych”. Wreszcie, że „próby zorganizowania «Solidarności» chłopskiej nie znalazły masowego poparcia wśród chłopów, a nieprzerwane strajki organizowane przez Solidarność miejską wywołały wśród chłopów wiele wątpliwości i sprzeciwów” [1988: 52]. Zdaniem Szczepińskiego zasadniczym powodem malejącej siły partii chłopskich jest nie tylko zmniejszająca się liczba mieszkańców wsi, ale także brak programu, który nie koncentrowałby się wyłącznie na sprawach wsi i rolnictwa, a który umiejętnie wiązałby te sprawy z ogólną perspektywą rozwoju kraju.

Warunkiem czwartym jest podtrzymanie tożsamości kulturowej klasy chłopskiej. Zdając sobie sprawę z zaniku kultury chłopskiej w warunkach społeczeństwa kapitalistycznego Jan Szczepiński sądził jednak, że wartości chłopskie wystarczająco głęboko przeniknęły kulturę narodową stając się jej

poważnym elementem składowym. Zatem, czerpanie z tych wartości i ich podtrzymywanie odbywać się będzie w dużej mierze pod sztandarami narodowymi. Co więcej, sztuka ludowa zdaniem Szczepańskiego stanowi nieomal niewyczerpany rezerwuuar pomysłów dla różnych kierunków i poszukiwań w sztuce współczesnej „W okresach kryzysów kulturalnych, gdy literatura malarstwo i taniec, a nawet teatr dochodziły do pewnych granic i gdy wyczerpywały się możliwości różnych kierunków i prądów artystycznych często się zdarzało, że artyści zwracali się do sztuki ludowej i z niej czerpali nowe zapładniające wartości i odkrywali w niej nowe możliwości twórcze” [1988: 58]. Szczepański, dostrzegał przekształcenia kultury chłopskiej polegające na rozrywaniu funkcjonalnych związków pomiędzy życiem codziennym a sferą symboliczną w życiu współczesnych chłopów. Miał jednak nadzieję, że klasa chłopska ciągle dysponuje dostateczną siłą aby podtrzymać kulturową tożsamość i przeciwstawić się jej zanikowi. „Každy bowiem ruch społeczno-polityczny musi odwoływać się do interesów ekonomicznych, do interesów związanych z udziałem w sprawowaniu władzy, a mobilizując masy do działań zmierzających do osiągnięcia tych interesów musi mieć jakieś systemy wartości stanowiące o odrębności ruchu i dające jego uczestnikom poczucie godności, uzasadniające moralnie ich dążenie. Ten system wartości ruch ludowy może znaleźć przede wszystkim w swojej tradycyjnej kulturze ludowej” [1988: 67]. Rezygnację z własnej tożsamości kulturowej interpretuje Szczepański jako osłabienie pozycji społecznej tej klasy we współczesnym społeczeństwie. Chłopi, zdaniem Szczepańskiego, w równym stopniu jak inteligencja są strażnikami wartości narodowych. Takiej roli nie mogą odegrać według Profesora „zburzącyjnnieni farmerzy” zorientowani wyłącznie na osiągnięcie wysokich zysków ekonomicznych. Stanowią oni zbyt mało liczną grupę społeczną i nie posiadają swoistego systemu wartości. Przypisywał zatem Szczepański kulturze chłopskiej istotną rolę w kreowaniu kultury narodowej zarówno w przeszłości jak i czasach współczesnych. Najbardziej cenną wartością kultury chłopskiej są „wartości moralne związane z pracą, tzn. pracowitość, bezwzględne poczucie obowiązku, jakie się wytworzyło wobec bezwzględnego posłuszeństwa prawom przyrody [1988: 67]. Właśnie kult pracy i wywiązywanie się z obowiązków wobec innych uznawał Szczepański za wartości obficie występujące w kulturze chłopskiej i deficytowe w innych warstwach i klasach polskiego społeczeństwa. Podobnie jak niegdyś Chałasiński, Szczepański w latach osiemdziesiątych polemizował z megalomanią inteligencji polskiej (1988).

KIERUNEK EWOLUCJI KLASY CHŁOPSKIEJ PO PRZEMIANACH USTROJOWYCH

Kryzys ekonomiczny i polityczny przełomu lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych Jan Szczepański traktował jako wielką szansę na uformowanie się nowej klasy chłopskiej charakteryzującej się wysokim poziomem wykształcenia i wypełniającej podstawową funkcję producenta żywności i kontynuatora istotnych wartości narodowych.

O ile poglądy Szczepańskiego na trwałość i rolę klasy chłopskiej w latach osiemdziesiątych stosunkowo łatwo poddać interpretacji o tyle trudniej scharakteryzować jego poglądy po przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych. Podejmując zagadnienia miejsca klasy chłopskiej i rolnictwa w procesie przebudowy nasuwa się – zdaniem Profesora – „...doniosłe pytanie: co zrobić, żeby to rolnictwo lepiej włączyć w powstający ustroj gospodarczy, żeby nie dopuścić do jego rozkładu, nie ratując go jednak metodami wypróbowanymi w gospodarce planowej?”. I udziela następującej odpowiedzi: „Nie wiem, czy w Polsce jest ktoś, kto mógłby odpowiedzieć na to pytanie, ale jest dosyć ludzi inteligentnych i wykształconych, mogących szukać na nie odpowiedzi” [Szczepański, 1992]. Jan Szczepański uznaje za fakt oczywisty stwierdzenie, że „...trzy dziedziny rzeczywistości, stanowiące przez wieki mniej lub więcej spójną całość, zaczynają się rozchodzić – mianowicie wieś, klasa chłopska i rolnictwo. [...] Rozwój rolnictwa decyduje się w coraz większym zakresie w instytutach badawczych i przemyśle niż w gospodarstwach rolnych, instytucje klasy chłopskiej także przenoszą się do miast i odrywają od rolnictwa, a wieś w coraz większym odsetku zaludniona jest pracownikami mającymi mało wspólnego z rolnictwem i chłopstwem” [Szczepański, 1987]. W zmienionych warunkach ustrojowych fundamentalnej zmianie uległa zatem dotychczasowa, główna funkcja przedstawicieli klasy chłopskiej jaką była funkcja producenta żywności. Uprzywilejowana rola chłopstwa w systemie socjalistycznym związana z dostarczaniem żywności uległa wyraźnemu ograniczeniu. Chłopi i wytwórcy żywności stracili monopol na zaspokajanie tych podstawowych potrzeb i „stają wobec konkurencyjności importowanej żywności «gotowej»” [1992: 60]. Z dłuższej perspektywy łatwo dostrzec kierunek ewolucji poglądów Autora. W latach osiemdziesiątych Jan Szczepański rzadko nawiązuje do kontekstów międzynarodowych, natomiast w latach dziewięćdziesiątych zwraca uwagę na problemy, wynikające z pojawienia się rolnictwa polskiego na rynkach znacznie lepiej zorganizowanych systemów wytwórczych krajów Europy Zachodniej i Ameryki. W sytuacji „...przebudowy ustroju politycznego, restaurowania kapitalizmu, tworzenia rynku jako zbioru mechanizmów mających regulować funkcjonowanie gospodarki, nowej filo-

zofii rolnictwa i funkcji tego rolnictwa w nowym ustroju...” [Szczepański 1992a: 66] polscy rolnicy – twierdzi Jan Szczepański – muszą się włączyć do gospodarki europejskiej, tak „Jak w pierwszej połowie XX w. postępowi chłopci musieli się nauczyć włączać do krajowej, a nie tylko gminnej gospodarki rynkowej...” [Szczepański 1992b: 92].

Powraca znowu w tekstach Szczepańskiego postulat samodzielności myślenia i dyspozycji psychospołecznych chłopów przyzwyczajonych do częściowo opiekuńczej roli państwa. Równocześnie jednak nie szczędził słów krytyki wobec niektórych praktyk politycznych. „Rolnik w toku tej reformy – pisał – musi się dostosować do mechanizmów rynku, które jeszcze nie istnieją. W tym systemie gospodarczym o opłacalności produkcji zadecydują działania rolników i organizacji gospodarczych z dalekich krajów. Jak więc w istniejących warunkach rolnik może się przystosować? Przecież nie przez rujnujący nacisk podatków, odsetek i pouczeń” [1992: 70]. I dalej „Rząd i parlament z kolei sądzą, że otwarte granice dla każdego importu są nie tylko świadectwem otwartości, ale także polskiego liberalizmu i nie zwracają uwagi na niszczące aspekty takiej polityki” [1992: 70].

Szczepański zwraca uwagę, iż w wyniku przekształceń systemowych przekształceniom ulegnie również struktura społeczna społeczeństwa wiejskiego. Do najważniejszych przemian w tym zakresie uznawał stopniowe liczebne ograniczanie klasy chłopskiej, przekształcanie się części tej klasy chłopskiej w klasę producentów żywności oraz powolną rekonstrukcję klasy wielkich właścicieli ziemskich.

Wieś i rolnictwo niewątpliwie odczuły tak pozytywne jak i negatywne skutki dokonującej się zmiany ustrojowej. Perspektywy wydają się na razie również niejednoznaczne, chociaż – zdaniem Profesora – „Wraz z rozwojem gospodarki kapitalistycznej będzie malała liczebność mieszkańców wsi, będzie rósł w tej grupie ludności odsetek nie zatrudnionych w rolnictwie, będzie się zmniejszał elektorat partii chłopskich. [...] Zmniejszy się także waga rolników jako producentów żywności, w razie wejścia do EWG czy innej wspólnoty. Farmeryzacja chłopów zmniejszy także ich rolę twórców kultury. Będą więc powoli zanikały te cechy, które stanowiły o sile chłopów w społeczeństwie: liczebność, rola żywicieli, dostarczanie żołnierzy, tworzenie sztuki ludowej, przekształcanie się w klasę wysoko kwalifikowaną, gospodarującą racjonalnie, ale schodzącą na margines sił kształtujących społeczeństwo i państwo. Ale to jeszcze daleka przyszłość” [Szczepański 1993: 116]. Co ciekawe, o ile we wcześniejszych tekstach Szczepański akcentował chłopską genezę przedstawicieli różnych klas i warstw naszego społeczeństwa po drugiej Wojnie Światowej, to po przełomie systemowym zwracał uwagę, że niektóre no-

we odłamy społeczeństwa wiejskiego nie będą wywodzić się z dotychczasowej klasy chłopskiej ani ziemiańskiej. „Klasa właścicieli wielkiej własności ziemskiej – pisał Szczepański – odradza się powoli z bardzo różnorodnych składników, ze stosunkowo niewielkim odsetkiem przedstawicieli dawnego ziemiaństwa”. Nowa wieś według Szczepańskiego ani pod względem struktury społecznej ani pod względem kultury i systemu wartości nie będzie powrotem do wsi tradycyjnej.

ZAKOŃCZENIE

W tekstach Szczepańskiego, odnajdujemy koncepcje klasy chłopskiej, która pomimo eksponowania roli czynników ekonomicznych nie daje się ująć w klasycznym paradygmacie marksowskim. Zbyt duże znaczenie przypisuje Autor czynnikom kulturowym jako specyficznym elementom klasotwórczym aby można było jego koncepcję zawrzeć w formule „spokojnego” marksizmu. Czytelnik z łatwością odnajduje w tej koncepcji również elementy właściwe myśli agrarystycznej. Wskazuje na to przyznanie klasie chłopskiej i wartościom przez nią zinternalizowanych kluczowej roli w kształtowaniu tożsamości zbiorowej naszego społeczeństwa. Dostrzegając koszt jakie zapłaciła klasa chłopska w budowie społeczeństwa socjalistycznego podkreśla też wzrost znaczenia jej pozycji zwłaszcza w ostatnim stadium funkcjonowania poprzedniego systemu. Zwraca uwagę, że wraz ze zmianą całego porządku ekonomiczno-politycznego ewolucji ulega również funkcja klasy chłopskiej. Zatem z klasy będącej swoistym „kapitałem” polskiego socjalizmu (ze względu na monopolistyczną rolę rodzimego producenta żywności i niezłą efektywność drobnych gospodarstw rolnych w fazie rozwoju ekstensywnego) przechodzić będzie w swej masie w rolę „socjału” współczesnego kapitalizmu.

BIBLIOGRAFIA

L u t y ń s k i J. [1985], *Przemówienie z okazji doktoratu honoris causa w Uniwersytecie Łódzkim* [w:] Kulpińska J. (red.), „Społeczeństwo i Socjologia”, Wrocław: Zakład Narodowy im Ossolińskich.

N o w a k o w s k i S. [1985], *Przemówienie z okazji doktoratu honoris causa w Uniwersytecie Warszawskim*, [w:] Kulpińska J. (red.), *Społeczeństwo i Socjologia*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

P i l i c h o w s k i A. [1996], *Jan Szczepański o problemach wsi i rolnictwa* [w:] *Strategie adaptacyjne społeczeństwa polskiego*, Kulpińska J. i Pilichowski A. (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.

S h a n i n T. [1973], *Peasantry as a Political Factor* [w:] Shanin T. (red.), *Peasants and Peasants Societies*, Aylesbury: Hazell Watson.

- Szczepański J. [1966], *Rola chłopów w rozwoju społeczeństwa polskiego*, „Wieś Współczesna”
- Szczepański J., [1973], *Odmiany czasu teraźniejszego*, Warszawa, K i W.
- Szczepański J., *Koncepcje rozwoju rolnictwa a przyszłość chłopów*, [w:] „Wieś i Rolnictwo” 1985/1.
- Szczepański J., *Szanse i zagrożenia*, Tekst wystąpienia w dniu 26 stycznia 1987 r. w Polskim Towarzystwie Ekonomicznym. Tytuł pochodzi od redakcji „Tygodnika Kulturalnego”.
- Szczepański J., *Wyzwania przyszłości czy przeszłości*, [w:] „Wektory Gospodarki”, 1988/8.
- Szczepański J. [1988], *Chłopi i kultura chłopska w społeczeństwie chłopskim*, Warszawa, LSW.
- Szczepański J. [1989], *Polska wobec wyzwań XXI wieku*, Warszawa, UW.
- Szczepański J., *Miejsce rolnictwa w procesie przebudowy*, [w:] „Wieś i Rolnictwo”, 1992a/2.
- Szczepański J. [1992b], *O roli indywidualności w życiu wsi i rozwoju rolnictwa*, [w:] *Odnowa wsi. Między mitem a nadzieją*, Warszawa.
- Szczepański J. [1993], *Polskie losy*, Warszawa, BGW.

Paweł Starosta, Andrzej Pilichowski
University of Łódź

JAN SZCZEPAŃSKI ON THE PEASANT CLASS, COUNTRYSIDE AND AGRICULTURE

Summary

Jan Szczepański developed an interest in rural sociology and the peasant class relatively late in his academic career. This interest was presumably prompted by his earlier study of consumption patterns. His outlook on the nature and social role of the peasantry evolved together with the changing societal situation in Poland. He was one of the first sociologists to have pointed out the consequences of a disparity between the cultural personality pattern shaped in the course of a socialization process and political-and-organisational requirements of the social macrostructure. Jan Szczepański believed that the economic and political crisis at the turn of the seventies and eighties could create an unprecedented opportunity to form the new peasant class of highly educated individuals apt to fulfil the fundamental roles of a food supplier and conveyor of the key national values.

In the eighties Jan Szczepański emphasized that representatives of the peasant class should 1) acquire the skills indispensable to effectively fulfil the role of a food supplier; 2) tighten self-organisation and political mobilisation; 3) keep alive the cultural identity of the peasant class. Although in the eighties he rarely mentioned the international context in this respect, in the nineties more extensive reference was made to the Polish presence in the agricultural markets of far better organised manufacturing industries of Western Europe and the USA.